

В. І. ТИМОШЕНКО
 доктор юридичних наук, професор
 Національної академії Служби
 безпеки України

ДЕФОРМАЦІЯ ІНДИВІДУАЛЬНОЇ ПРАВОСВІДОМОСТІ ЯК ПЕРЕДУМОВА ЗЛОВЖИВАННЯ ПРАВОМ

Дослідження проблем правового регулювання суспільних відносин, реалізації права є сьогодні одним із найважливіших напрямів комплексного вивчення феномену влади у людській спільноті, суспільстві, державі, її керованості, проблем удосконалення політичного і правового життя соціальних суб'єктів. Не менш значимими є питання функціонування правової системи, такого явища, як позитивна правова активність суб'єктів права. Загальновідомо, що

користування правами і свободами може завдавати шкоди соціальним ідеалам, правам і свободам інших осіб. Адже поведінка суб'єктів права визначається не лише правовими нормами, а й іншими соціальними нормами та інститутами, правосвідомістю, вона пов'язана з ціннісними установками людини, яка за певних умов здатна зловживати своїми суб'єктивними правами. Така соціально шкідлива поведінка суб'єктів права значною мірою обумовлена деформацією їх правосвідомості.

Проблеми правосвідомості, її сутності, структури, функцій розглядали сучасні вчені С. С. Алексєєв, В. І. Бегінін, О. В. Волошенюк, М. І. Козюбра, В. М. Кудрявцев, В. П. Малахов, Л. С. Мамут, Н. О. Осипова, О. Ф. Скакун та ін. Питання про зловживання правом у сучасній вітчизняній юридичній літературі ґрунтовно не досліджувалось. До цієї проблеми звертались російські вчені-юристи Г. А. Гаджієв, С. Г. Зайцева, В. І. Крусс, В. О. Лучин, О. О. Малиновський, які розглядали переважно способи і форми зловживання правом. Зокрема, О. О. Малиновський проаналізував універсальні для всіх галузей юридичної науки ознаки зловживання правом та визначив його характерні риси¹. Однак поза увагою дослідників залишилась проблема причинно-наслідкового зв'язку деформації правосвідомості та зловживання правом. Це пов'язано з тим, що вона є однією із найскладніших проблем сучасної теорії права, а та-

кож, що хвиля аморальності, деструктивності, яка поглинула сучасний світ, не обійшла стороною практику використання, виконання, дотримання і застосування права. В умовах розширення обсягу прав і свобод за одночасної деформації соціальних цінностей зловживання правом стає актуальною проблемою юридичної науки, проблемою, що має серйозну практичну значимість.

Правосвідомість можна розглядати як особливу форму свідомості, необхідну та істотну складову світогляду людини. Це сукупність правових уявлень, поглядів, оцінок, концепцій, теорій, доктрин, що виражають суб'єктивне ставлення окремо взятих осіб, груп або суспільства загалом до правової системи залежно від визнання або заперечення цінності права, тобто його справедливості, сили та ефективності. У теорії права розрізняють окремі види правової свідомості, які розмежовують за суб'єктами, що є їх носіями, а саме індивідуальна, групова і суспільна правосвідомість.

Індивідуальна правосвідомість, яка є предметом даного дослідження, це уявлення, погляди однієї окремо взятої людини щодо права та його цінності, стосовно інших правових явищ. Індивідуальна правосвідомість зазнає впливу групової і суспільної правосвідомості, однак, вона не є їх прямою проекцією. Будучи особливим і відносно самостійним явищем, індивідуальна правосвідомість утворюється в результаті взає-

модії множини соціальних і психічних факторів. На правосвідомості індивіда позначаються особливості його виховання, освіти, особисті потреби та інтереси, світогляд, здібності, самооцінка, чинне законодавство та практика його застосування, навіть психологічні особливості, які мають важливе значення. Можна стверджувати, що правосвідомість індивіда формується під впливом множини об'єктивних і суб'єктивних факторів.

Серед об'єктивних факторів провідну роль відіграють економічні відносини суспільства, матеріальні й духовні умови життя людини, її суспільний статус. На правосвідомості суттєво позначається соціальна нерівність і несправедливість, яка викликає найбільшу незадоволеність людей. Важливим об'єктивним фактором є можливість реалізації законних інтересів. Законний інтерес – це перш за все соціальна, фактична можливість або правова дозволеність, що має характер прагнення, яке підтримується державою. Можливість реалізації законного інтересу залежить від сукупності факторів і обставин у кожному конкретному випадку. Якщо фактори і обставини не дають підстав для визнання певного блага законним інтересом, а суб'єкт все ж таки реалізує свої можливості як законний інтерес, тут цілком ймовірна деформація правосвідомості.

Істотним об'єктивним фактором є також чинне законодавство, його

розвиненість, відсутність колізій. Слід зауважити, що наявність численних забороняючих норм, що обмежують свободу людини, не є позитивним фактором, що сприяє розвитку правосвідомості, правомірній поведінці та належній реалізації права. На думку відомого німецького психоаналітика і соціолога Е. Фромма, із зменшенням свободи людини зростає її агресивність. Цивілізована людина завжди живе в умовах не свободи, у масовому суспільстві вона відчуває безліч заборон і обмежень. Соціальні умови дещо пригнічують у людей почуття впевненості у собі. Пригнічений психічний стан може призвести до безпричинного почуття страху, якого людина намагається позбутися. Одним з найбільш дієвих прийомів витіснення страху є агресивність. Агресія проявляється як людська пристрасть до абсолютного панування над іншою живою істотою і бажання руйнувати. Це і є деструктивність. Її природа соціальна. Витоки деструктивності — у відсутності культури й залежать від способу життя людини. Е. Фромм упевнений, що “з ходом цивілізаційного прогресу ступінь деструктивності зростає (а не навпаки)”². Психічний стан особи стає важливим суб’єктивним фактором, що впливає на індивідуальну правосвідомість. До таких факторів можна також віднести загальний рівень інтелектуального розвитку особи, її світогляд, самооцінку, індивідуально-психологічні особливості.

У більшості випадків правосвідомість визначає правову поведінку суб’єкта права. Переважно від правосвідомості, її сформованості або деформованості залежать способи, які суб’єкт обирає для реалізації свого суб’єктивного права.

Якщо правосвідомість розглядати як системно-структурне явище, то деформація є викривленням, порушенням усіх або декількох елементів структури, викликає негативні зміни у морально-психологічному комплексі особистості, що позначається на різних аспектах людської діяльності.

У науковій літературі розрізняють такі різновиди деформації правосвідомості: правовий інфантилізм (несформованість правових знань, оцінок, почуттів); правовий ідеалізм (переоцінка реальних можливостей права); правовий ригоризм (висування до права завищених, необґрунтованих претензій); правова демагогія (маніпуляція ідеєю права або правовими ідеями з метою досягнення власних корисливих інтересів); правовий нігілізм (загальне негативне, зневажливе ставлення до права, закону, правопорядку, юридичне неучтвo); переродження правосвідомості (готовність до свідомого вчинення людиною навмисних, переважно тяжких злочинів, мотивами яких стають жорстокість, корисливість та ін.)³. Найчастіше вказані прояви деформації зустрічаються на рівні індивідуальної та групової правосвідомості.

У контексті досліджуваної проблеми на особливу увагу заслуговують правова демагогія і правовий нігілізм. Правова демагогія є досить небезпечним способом маніпуляції як індивідуальною і груповою, так і суспільною свідомістю, що використовується переважно у політичних цілях. Спекуюючи реальними проблемами і сподіваннями, фальсифікуючи факти і штучно підтасовуючи аргументи, красномовний демагог досягає бажаних результатів, приховуючи при цьому свої справжні наміри. Для юридичної науки більш цікавим є правовий нігілізм.

Під правовим нігілізмом зазвичай розуміють напрямок суспільно-політичної думки, що заперечує соціальну цінність права, вважає його недосконалим способом регулювання суспільних відносин. Правовий нігілізм є також найбільш глибоким проявом деформованої правосвідомості, що позначається не лише у протиставленні доцільності й законності, а й у запереченні ролі права і закону у суспільному житті, негативному ставленні до правової системи, порушенні законодавства, зневазі правоохоронних органів і державних установ. На рівні індивідуальної правосвідомості право постає у такому разі у ролі обмежувача, якому необхідно протистояти. Індивід внутрішньо заперечує необхідність визнання права і дотримання його вимог, відверто протистоїть праву.

Спільною рисою, що об'єднує різні форми і прояви нігілізму, є за-

перечення. Глибинні ж, сутнісні риси правового нігілізму, причини його появи лежать у знеціненні права у свідомості тих чи інших суб'єктів. Під впливом певних соціально-економічних та політичних обставин закон не сприймається як засіб захисту своїх прав та інтересів, а тому втрачаються стимули до його дотримання. Складається своєрідний позазаконний порядок – реальна структура суспільних відносин, що виникає в результаті взаємодії різних соціальних сил.

Закон стає річчю чисто формальною, на практиці малоефективною, тому індивід не визнає його цінності, а то й просто ігнорує. Отже, заперечення права – це зовнішні прояви глибоких змін, що відбулися в індивідуальній, груповій або суспільній правосвідомості, що пов'язані з втратою правом своєї цінності. Оскільки цінність права зазвичай зводиться до його трьох основних характеристик – справедливості, сили та ефективності, то й сутність правового нігілізму слід розглядати як втрату правом своїх сутнісних рис – справедливості, сили та ефективності у свідомості окремого індивіда, певної соціальної групи або суспільства загалом⁴.

Фактори, які породжують правовий нігілізм, проаналізовано О. В. Волошенюком. Він дійшов висновку, що для цілісного уявлення про право слід ураховувати як мінімум три компоненти: правові ідеї, правові норми і діяння, або відносини, в яких реалізуються нормативні приписи.

Деформація в будь-якому із цих елементів може призвести до зниження або навіть повної втрати правом своєї цінності та, як наслідок, до правового нігілізму.

Правовий нігілізм може бути проявом наявності в індивіда певної психопатології. Він може стати продовженням (наслідком) негативізму, тобто позбавленого розумних підстав (немотивованого) опору суб'єкта психологічним впливам, що суперечать потребам суб'єкта. У цьому випадку відмова від виконання вимог закону стає способом виходу із внутрішнього конфлікту та звільнення від його травмуючого впливу.

Безперечно, правовий нігілізм негативно впливає на правову поведінку суб'єкта. Але чи можна вважати, що правовий нігілізм обов'язково призводить до зловживання правом? Перш за все необхідно визначити, що таке зловживання правом?

Проблема зловживання правом відома ще з часів римських юристів, які фіксували випадки реалізації суб'єктивного права не заради задоволення законних інтересів уповноваженої особи, а виключно з метою завдання шкоди зобов'язаній особі. Така реалізація права визнавалась не лише недобросовісною, а й злісною. В епоху рецепції римського права ця проблема розглядалася у західно-європейській, переважно германській юриспруденції, де склалося вчення про діяння, які здійснює уповноважений суб'єкт на зло. Такими визнавались діяння, які вчиня-

ються не для особистої користі уповноваженої особи і не через необхідність, а переважно заради навмисного завдання шкоди зобов'язаній стороні. У другій половині XIX ст. дослідники проблеми зловживання правом стали надавати особливого значення розумінню соціальної обстановки, за якої приймаються юридичні норми і виникають, змінюються і припиняються правові відносини. Було проаналізовано розходження індивідуальних цілей уповноваженої особи з соціальними цілями, яких прагне досягти законодавець. За таких умов зловживання правом стає проблемою і для теорії права, і для галузевих юридичних наук, і для судової практики⁵.

Отже, зловживання правом – це завдання зла за допомогою права. Подальша змістовна конкретизація цього поняття призводить до необхідності тлумачення категорії “зло”. Нормативне визначення “зла”, зрозуміло, неможливе. Під завданням “зла” у даному випадку слід розуміти завдання шкоди. Це будь-які негативні наслідки, що стали прямим або побічним результатом реалізації суб'єктивного права. Вказані негативні наслідки позначаються терміном “шкода”, який є як родовим, так і видовим поняттям і в кожному конкретному випадку вживається з іншими термінами, що уточнюють його зміст (наприклад, шкода майнова, моральна і т. п.)⁶.

Без сумніву, особа, яка зловживає правом, має деформовану правосві-

домість. Але тут має місце деформація якісно нова, яка одержала назву правового егоцентризму. О. О. Малиновський розглядає правовий егоцентризм як деформацію правосвідомості, в результаті якої особа вважає себе “центром” правової системи. Вона впевнена, що всі інші суб’єкти та інститути правової системи повинні “обертатися” навколо неї, підпорядковуватись її інтересам⁷.

Егоцентризм характеризується нездатністю людини зрозуміти прагнення, переживання інших людей, оскільки вона зосереджена лише на власних інтересах, бажаннях і потребах. У зарубіжній кримінології наявність у індивіда егоцентризму або агресивності розглядається як показник перебування особи у небезпечному стані, що робить суб’єкта потенційно небезпечним для суспільства і обумовлює необхідність виведення його із стану підвищеної схильності до злочинів (а до того часу, поки це ще не зроблено, ізолювання)⁸.

Егоцентризм за умови недостатнього виховання людини сприяє виникненню егоїзму. Егоїзм є однією з мотиваційних особливостей особистості (поряд зі своєю протилежністю – альтруїзмом). У психології егоїзм розглядається як надання переваги при виборі лінії поведінки власним інтересам і потребам перед інтересами суспільства, потребами інших людей, він є найбільш відкритим проявом індивідуалізму⁹. Егоїзм і егоцентризм – нетотожні поняття. Егоїст може не бути егоцентристом,

він може добре розуміти прагнення інших людей, але свідомо нехтує ними. Часто егоцентрист – це особистість демонстративного типу або навіть істеричного (у разі чітко вираженої відповідної акцентуації). Така особа намагається будь-що привернути до себе увагу. Нерідко вона просто виставляє себе на посміховисько, для неї краще бути в центрі скандалу, ніж залишитись непоміченою. Метою для неї можуть бути не лише матеріальні блага, а й просто одержання морального задоволення. Права, свободи і законні інтереси інших осіб тут, звісно, до уваги не беруться.

Правовий егоцентризм не слід ототожнювати з правовим нігілізмом. Характерною особливістю нігілізму є активне неприйняття суб’єктом будь-яких правових приписів. Така деформація є умовою формування протиправної установки індивіда, його готовності до здійснення навмисних правопорушень. За правового егоцентризму суб’єкт позитивно ставиться до законодавчих приписів, які надають йому права і свободи, у нього відсутня первинна протиправна установка. Він чітко знає, чим інші люди йому зобов’язані, а на що вони не мають права. При цьому відмовляється усвідомити свої обов’язки. Правовий егоцентрист, на відміну від правового нігіліста, оцінює діяльність державних органів і судової системи, як правило, позитивно, оскільки він вміло використовує свої повноваження для захисту власних прав і задоволення своїх інтересів¹⁰.

Егоцентричні особи, як правило, не вважають свою поведінку деформованою. Для її виправдання вони використовують переважно раціоналізацію як механізм психологічного захисту: логічно обґрунтовують необхідність своїх вчинків обставинами, що склалися, доцільністю своєї поведінки, її правомірністю, корисністю. Але не можна погодитись зі спробою О. О. Малиновського провести паралель між утилітарністю правового егоцентризму та ідеями засновника утилітаризму І. Бентама, у вченні якого окрема особа прагне до збільшення обсягу своїх задоволень і до зменшення обсягу своїх страждань. Пояснює таке порівняння О. О. Малиновський тим, що “задоволення потреб завдяки здійсненню права з точки зору правового егоцентризму є задоволенням, а виконання юридичних обов’язків і дотримання правових заборон – стражданням”¹¹.

І. Бентам розглядав принцип найбільшого блага як універсальний інструмент у руках законодавця, завдяки якому останній мав можливість контролювати поведінку суб’єктів права шляхом розподілу покарань, які дадуть найбільш бажані наслідки. Єдиним обмеженням цього методу, що визнавав І. Бентам, були психологічні та етичні рамки, які фіксували, з одного боку, те, що закон може зробити, а з другого – те, що він може мудро намагатися зробити. (У випадку із зловживанням правом будь-які моральні обмежен-

ня відсутні). Так, за І. Бентамом, принцип корисності у галузі кримінального права передбачав досягнення ідеалу раціональної теорії покарань, яка базувалася б на пропорційності злочину і покарання. Шкода, завдана покаранням, повинна перевищувати вигоду, здобуту внаслідок вчинення злочину. Разом з тим, зазначена шкода має якомога менше перевищувати шкоду, завдану злочином. Тут доцільним видається висновок, що зробили Джордж Г. Себайн і Томас Л. Торсон у повній відповідності з вченням Ч. Беккарія: невідворотність покарання є більш дієвим стримуючим засобом, ніж його суворість¹².

Зловживаючи правом, індивід нехтує будь-якими нормами моралі. Його принцип поведінки – “дозволено все, що правомірно”. Використання права всупереч його призначенню, звичайно ж, є аморальним. Якщо правова свідомість змушує людину оцінювати свою поведінку з точки зору відповідності її або невідповідності праву, то мораль змушує розглядати ті самі питання у площині взаємовідносин добра і зла, існуючого і належного, є певною надситуативною системою критеріїв і оцінок. Якщо критерієм моральності політики держави виступають права і свободи людини і громадянина, то критерієм моральності поведінки громадянина є виконання ним обов’язків. Обов’язок громадянина – утримування від учинення дій, які завдають шкоди іншим особам. Кожен мусить

усвідомлювати, що наявність у нього прав і свобод неминує тягнути за собою обов'язки стосовно інших людей, суспільства і держави, що права і свободи одного суб'єкта обмежені правами і свободами іншого суб'єкта права. Взагалі у правовій державі суперечності між інтересами окремих осіб у їх взаємовідносинах між собою, а також суперечності між інтересами окремої особи і суспільства чи держави повинні вирішуватись у контексті ідеї верховенства права.

Правове регулювання – це процес, у якому важливу роль відіграє суб'єкт права. Право належить до складних, багатогранних соціальних явищ, які не можуть бути описані за допомогою якогось одного поняття, і перед суб'єктом, залежно від його інтересів або уподобань, постає та чи інша його сторона. Об'єктивний світ впливає на людину не безпосередньо і автоматично, а через її психічну діяльність; і тому поведінка індивіда визначається його внутрішньою психічною активністю, спонуканням до діяльності, в якості яких виступають мотиви¹³. Мотив (від лат. *move* – приводити в рух; франц. *motif* – спонукальна причина) зазвичай розглядається як складне психологічне утворення, що спонукає до свідомих конкретних вольових дій чи утримання від них (бездіяльність), зумовлених потребами, інтересами і нахилами людини, і слугує для них обґрунтуванням. В одних випадках мотиви стосуються самої дії, в інших – наслідків, що настали, збіга-

ючись при цьому з метою дії. Визначення мотиву відповідає на запитання: чому людина діяла саме так, а не інакше. Мотиви можуть бути усвідомлені індивідом або неусвідомлені, але якщо вони спрямовують діяльність і реалізуються в поведінці дієздатної фізичної особи – суб'єкта права, поведінка має контролюватись свідомістю. Залежно від наслідків такої поведінки вирішується питання про юридичну відповідальність. Право, як стимул, відіграє роль одного з елементів ситуації, яка разом з психологічними процесами визначає дії індивіда. Включення права в механізм мотивації поведінки визначається не лише і не так страхом перед відповідальністю або примусом з боку держави, як інтересами особистості, особливостями її характеру, правосвідомістю, правовою культурою.

Правова культура, за словами Г. К. Варданянца, повинна бути урівноважена юридичною культурою громадянина. Однак можливі випадки, коли суб'єкт, що має високу юридичну культуру, наприклад, професійний законодавець або адвокат, може мати вкрай низьку правову культуру і навпаки. У випадках з високою юридичною і низькою правовою культурою, що супроводжуються перевагою приватних інтересів над суспільними, підвищується ризик зловживання правами; у протилежному випадку, коли рівень правової культури високий порівняно з майстерністю володіння юридични-

ми тонкощами, у разі, коли люди втрачають віру у справедливість, наприклад, у період соціальної кризи, виникає протилежна ситуація: відбувається підвищення рівня правового нігілізму¹⁴.

Перешкодою на шляху поширення зловживання правом може стати належний рівень правосвідомості, яка має ціннісно-орієнтаційне значення у поведінці суб'єкта права, є засобом впливу на право та правову систему держави.

Не можна не погодитись з думкою видатного російського політико-правового мислителя першої половини ХХ ст., історика філософії права І. О. Ільїна, який стверджував, що правосвідомість може перебувати на належному рівні лише там, де високий рівень юридичної науки. Живий контакт між юридичною наукою і свідомістю має є другою умовою для розвитку правосвідомості. Людина мусить сприймати поняття позитивного права адекватно його змісту. При цьому позитивне право сприймається як таке, що має об'єктивне значення. Об'єктивне значення права не слід ототожнювати з його ефективністю. Значення права, на думку І. О. Ільїна, полягає у тому, що воно містить у собі певний правильний масштаб і правило поведінки, яке зберігає свою значимість навіть тоді, коли люди його не знають і не хочуть знати. У такому разі можна говорити про наявність позитивної правосвідомості. Правосвідомість перебуває на належному рівні, якщо люди

визнають право. Визнання права полягає у тому, що людина, зрозумівши його об'єктивний зміст і значення, добровільно ставить собі за обов'язок дотримання його вимог. Людина усвідомлює, що певні вчинки їй заборонені, хоча в силу позитивного права вона може їх вчинити, але не повинна. Тим самим людина здійснює своєрідне духовне прийняття позитивного права. У разі, якщо вона підкоряється праву, але не визнає його, І. О. Ільїн говорив про правосвідомість озлобленого раба, у якого відсутнє розуміння переконання у духовній цінності права¹⁵.

Таким чином, проблема зловживання правом – це один із найцікавіших юридичних феноменів, адже суб'єкт таких відносин, спираючись на правові норми, діє саме всупереч призначенню права і завдає шкоди суспільним відносинам. Зловживання правом суттєво відрізняється від правопорушення. Суб'єкт права може дотримуватись букви закону, але порушувати його дух. Для того, щоб зловживання правом стало явищем юридично значимим, воно повинно бути заборонено правовими нормами. Ця проблема не може бути вирішена лише в теоретичних дискусіях. Подолати зловживання правом, як і усунути причини деформації правосвідомості, можна лише шляхом вирішення проблем, пов'язаних з виходом суспільства з глибокої кризи: юридичних, політичних, економічних, ідеологічних, етичних та ін. Суспільство мусить усвідомити і

реально оцінити загрозу, що створює зловживання правом. Неабияка роль у прискоренні цього процесу відводиться юридичній науці, яка має знайти шляхи розв'язання взаємопов'язаних завдань розвитку свободи людини і зміцнення законності у державі.

Література

1. Малиновский А. А. Злоупотребление субъективным правом (теоретико-правовое исследование). – М.: Изд-во “Юрлитинформ”, 2007. – 352 с.
2. Фромм Э. Анатомия человеческой деструктивности: Перевод / Авт. вступ. ст. П. С. Гуревич. – М.: Республика, 1994. – С. 15.
3. Мухін В. В. Професійна правосвідомість: поняття, особливості, функції: Автореф. дис. ... к. ю. н.: 12.00.01. / Нац. юрид. академія України ім. Ярослава Мудрого. – Х., 2007. – С. 12.
4. Волошенюк А. В. Правовой нигилизм: общетеоретическая характеристика. – К.: ООО “ПРОМЕТЕЙ-ПРЕС”, 2005. – С. 40, 41, 44.
5. Тарановский Ф. В. Учебник энциклопедии права. – Юрьев: Тип. К. Маттисена, 1917. – С. 280, 281.
6. Малиновский А. А. Указ. тр. – С. 57. Див. також: Крусс В. И. Актуальные аспекты проблемы злоупотребления правами и свободами человека // Государство и право. – 2002. – № 7. – С. 49.
7. Там само. – С. 291.
8. Инишаков С. М. Зарубежная криминология. – М.: Изд. группа ИНФРА•М-НОРМА, 1997. – С. 143.
9. Ильин Е. П. Мотивация и мотивы. – СПб.: Питер, 2006. – С. 182.
10. Малиновский А. А. Указ. тр. – С. 297.
11. Там само. – С. 294.
12. Себайн Джордж Г., Торсон Томас Л. Історія політичної думки / Пер. з англ. – К.: Основи, 1997. – С. 593, 594, 595.
13. Муравский В. А. Актуальное право: происхождение, сущность, источники, соотношение с законом. – Екатеринбург: Изд-во гуманитар. ун-та, 2004. – С. 5, 198.
14. Варданянц Г. К. Социологическая теория права: Монография. – М.: Академический проект, 2007. – С. 362.
15. Ильин И. А. О сущности правосознания // Ильин И. А. Сочинения. В 2-х т. Т. I. Философия права. – М.: Изд. Моск. философский фонд. Изд-во Медиум, 1993. – С. 90, 91, 99, 105.

